

Spinoza en het vrije denken.

Lezing door Miriam van Reijen, Wageningen, 20 september 2008

Inleiding: Spinoza's tijd, leven en werken, met betrekking tot tolerantie en vrijheid van denken.

De zestiende en de zeventiende eeuw waren een tijd van politieke en godsdienstige onrust: inquisitie, reformatie, contra- reformatie, de dertigjarige oorlog in Duitsland. In 1579 was de Hollandse Republiek gevestigd bij de Unie van Utrecht; een verovering op de katholieke Philips II van Spanje.

Maar in feite werd al snel de groeiende calvinistische kerk dominant, en wilde zij staatskerk worden. Tijdens het leven van Spinoza (1632 – 1677) stonden de republikeinse regenten, met de kooplieden en de Franse katholieke vorsten aan hun kant, tegenover de prinsen van Oranje en de orthodoxe calvinisten. Het Oranjehuis weigerde de orthodoxe calvinisten (de preciezen) meer macht te geven. Willem van Oranje was voor een religieuze co-existentie, en gaf redelijk wat ruimte aan de katholieke minderheid. Maar hij ging niet ver in het tolereren van de protestantse liberale sektarische groepen waar Johan de Witt en ook Spinoza affiniteit mee hadden: de rekkelijken, lutheranen, remonstranten, doopsgezinden, collegianten. Ook ten aanzien van de nieuwe filosofie van Descartes bestond geen tolerantie; zij werd aan de Universiteit van Leiden verboden, en door veel christenfilosofen heftig bestreden. (1)

Er was ook geen sprake van een debat of dialoogcultuur in de Republiek. In die tijd zijn er zelfs meer boeken verboden dan in omringende landen. Er was slechts een beperkte tolerantie van andere (dan orthodox christelijke) ideeën en geschriften. Alles wat het christendom en de goede zeden bedreigde, zoals het deïsme, atheïsme en ketterijen als het niet aanvaarden van de drie-eenheid was en werd verboden. Ook Spinoza en verschillende denkers met vergelijkbare opvattingen hebben daar last van gehad. In 1640 werd Uriel da Costa verketterd, verhoord, tot zelfdoding gedreven. Spinoza's Theologisch-politiek traktaat – een verhandeling onder andere over de vrijheid van godsdienst en filosofie - dat hij in 1670 anoniem had gepubliceerd, werd in 1674 door het Hof van Holland verboden. Zijn "Opera posthuma" werden meteen na de uitgave ervan in 1678 verboden. In 1669 is de spinozist Koerbagh in 't Rasphuis in Amsterdam gestorven. In 1697 kreeg de uitgever van de spinozistische roman Philopater 8 jaar gevangenisstraf.

In het denken en schrijven over tolerantie in de zeventiende eeuw onderscheidt Jonathan Israel twee verschillende tradities die hij de gematigde (Locke) versus de radicale (Spinoza) noemt. (2)

In het kort komt het verschil op het volgende neer:

Het pleidooi van Locke voor tolerantie is gematigd omdat hij uitgaande van het christelijke mensbeeld (het zielenheil van de mens moet gewaarborgd worden) een theologisch argument gebruikt.

Spinoza pleit voor een radicale tolerantie, op grond van een filosofisch argument, vanuit een seculier mensbeeld, de mens als passioneel en redelijk wezen.

Locke komt dan ook uit op een beperkte tolerantie, die niet geldt voor Katholieken, atheïsten, deïsten en anderen. Spinoza pleit voor een universele tolerantie voor alle opvattingen en de uitingen daarvan, zowel religieuze als politieke, filosofische en wetenschappelijke.

Zoals we straks zullen zien ligt de grens van de tolerantie bij Spinoza niet zoals bij Locke in de aard van de opvattingen, niet in het denken, uiten of schrijven van voor het zielenheil "verderfelijke opvattingen", maar bij het staatsgevaarlijke handelen. Ik denk dat dit een verschil is met de opvattingen en praktijk in Nederland nu, waar wel degelijk gekeken wordt naar de inhoud van de opvattingen (seksistisch, racistisch, discriminerend, beledigend) en waar daarentegen juist een aantal handelingen en praktijken die mensen feitelijk uitsluiten en benadelen, niet worden verboden.

1. Spinoza

Bento de Spinoza is als tweede generatie allochtoon in 1632 in Amsterdam uit Portugees joodse ouders, gevlucht voor de inquisitie, geboren. Zijn vader had een handel in zuidvruchten, die de jonge Baruch na de dood van zijn vader in 1654 korte tijd heeft voortgezet, waarna hij als filosoof en lenzenslijper verder een rustig leven leidde. Nadat hij in 1656 om nog niet helemaal opgehelderde redenen door de Joodse synagoge in de ban werd gedaan, en zijn voornaam in Benedictus (alle drie zijn namen betekenen: de gezegende) had veranderd, woonde hij in Rijnsburg en Voorburg en de laatste jaren van zijn leven in Den Haag, waar hij in 1677 stierf.

Na de moord op de gebroeders De Witt door het Oranjegezinde gepeupel in 1672 in Den Haag, waar Spinoza toen woonde, zou hij door zijn huisbaas zijn tegengehouden toen hij met een spandoek waarop stond "ultimi barbarorum" (een uiterste (daad) van barbaren) de straat op wilde gaan. Wat hier ook van waar is, en wat ook het motief, laat staan het gevoel van Spinoza daarbij was, en wat de gevolgen hadden kunnen zijn, het is in elk geval een voorbeeld van wat Spinoza vond dat onder de vrijheid van denken en het uiten van meningen valt. Dat hij woedend zou zijn geweest is niet in overeenstemming met zijn eigen filosofie van de emoties, dat hij met een bord de straat op wilde gaan om zijn mening kenbaar te maken is wel consistent met zijn pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting!

Spinoza's filosofie.

Het is even ondoenlijk om alleen de opvatting van Spinoza over tolerantie weer te geven en deze dus niet in het kader van zijn hele filosofie te behandelen, als om in het kader van een relatief korte tekst over tolerantie zijn totale filosofie weer te geven. Zijn opvattingen over de vrijheid van denken vormen onderdeel van zijn politieke filosofie, die weer

onderdeel is van zijn metafysica, zijn mensbeeld, zijn affectenleer en zijn opvatting van vrijheid en macht.

Dat gezegd zijnde, doe ik toch een poging tot het laatste.

Ik wijs echter eerst op nog een drietal andere zaken die het moeilijk kunnen maken Spinoza te begrijpen, en zeker in zo'n kort bestek.

Op de eerste plaats gaat Spinoza nooit uit van en heeft hij het nooit over de mens zoals hij zou moeten zijn, maar altijd over de mens zoals hij is. Hij beschrijft de mens in het perspectief van de totale natuur, omdat wie "de mens niet in het geheel begrijpt, de mens in het geheel niet begrijpt" zoals Hegel heeft gezegd. In het algemeen hebben zijn uitspraken altijd een feitelijke en nooit een normatieve betekenis.

Op de tweede plaats gebruikt Spinoza vaak fundamentele begrippen op een manier die haaks staat zowel op het traditionele filosofische als op het alledaagse taalgebruik, en als dat niet begrepen wordt kan dat tot misverstanden en onbegrip leiden.

Voorbeelden daarvan zijn:

(ethisch) goed en kwaad = nuttig voor ons;

volmaakt = wat werkelijk is;

recht = macht;

vrij = noodzakelijk, dat wil zeggen gedetermineerd in plaats van een vrije wil of keus, van willekeur of toeval;

deugd = kracht (vir) in plaats van het voldoen aan een verplichting of ethische norm;

doel (oorzaak) = werking of werkoorzaak.

Op de derde plaats geeft Spinoza zowel pragmatische als filosofische argumenten voor zijn opvattingen, zoals we ook bij zijn pleidooi voor de vrijheid van denken en spreken zullen zien. Misschien is dit gevolg van het feit dat hij beschrijft dat mensen zowel kunnen handelen uit passies en berekening (het volk) als uit inzicht (de wijzen), en hij beide wil aanspreken.

Spinoza gaat uit van één substantie, het al-wat-is, niet veroorzaakt, maar oorzaak van zichzelf (causa sui), die hij Natuur of God (Deus sive Natura) noemt. Wij kennen van deze substantie de twee eigenschappen (attributen) van het oneindige aantal dat zij bezit, waaraan wij zelf ook deel hebben, te weten het denken en de uitgebreidheid. In deze natuur heeft alles wat gebeurt altijd een oorzaak, en is alles uiteindelijk terugredenerend gevolg of effect van een keten van oorzaken, die in principe te achterhalen zijn. Er bestaat geen toeval in de wereld en geen vrije wil in de mens. Alles wat is, is volmaakt, dat wil zeggen dat het niet anders had kunnen zijn dan het is. Alles heeft ertoe bijgedragen wat nodig was om dit zo te laten zijn en dat te laten gebeuren. Het is onze onwetendheid van de oorzaken die ons doet spreken van toeval en wonderen (in de natuur) en van vrije wil (in de mens). Deze radicaal deterministische filosofie laat geen enkele ruimte voor ethisch goed en

kwaad, voor lof en blaam, zonde en berouw, zoals Spinoza zelf herhaaldelijk schrijft.

De mens is onderdeel van de natuur, en alle wetmatigheden die in de natuur werkzaam zijn, bepalen ook de mensen. En wel van buiten en van binnen, naar lichaam en geest.

In al wat is, dus ook in de mens, is een streven naar voortzetten van het bestaan werkzaam, dat Spinoza de conatus noemt.

De mens is een eenheid van lichaam en geest, met primaat van het lichamelijke, omdat alles wat in en aan het lichaam aangedaan wordt, zijn indruk achterlaat in de geest. Zo komen ook de aandoeningen die passies worden genoemd tot stand.

In de kenleer van Spinoza is sprake van drie vormen of soorten van kennis: de verbeelding, de ratio en de intuïtie. Dit is een opvatting die ook bij de Vrijmetselaars is terug te vinden, zoals ik in de folder las: de mogelijkheid om via het denken een geestelijke ontwikkeling door te maken. De verbeelding is in veel gevallen onoverkomelijk, zoals bijvoorbeeld het zien van de zon als kleiner dan hij is. Maar ze kan ook in een aantal gevallen worden vervangen door wetenschappelijk rationeel denken. Dat is het geval wanneer we de concrete oorzaak leren kennen in plaats van iets ten onrechte toe te dichten aan onze eigen vrije wil of een wonder. Dit rationele kennen geeft al minder negatieve passies (emoties) en meer rust. De intuïtie is het inzicht dat noodzakelijk innerlijke rust en vreugde geeft. Een voorbeeld daarvan is mogelijk het verinnerlijkte werkelijke weten, de overtuiging, dát alles een oorzaak heeft, ook wanneer wij de concrete oorzaak van iets (nog) niet op de wetenschappelijke manier kennen.

3. Spinoza's opvatting over de vrijheid van denken en spreken is radicaal en niet gematigd.

- J. Israel, al genoemd (en afgelopen woensdag 17 sept. 2008 op tv): voor alle godsdiensten, maar juist dankzij opgeven waarheidsaanspraak, scheiding filosofie- theologie, politiek/staat – kerk.
- Daarbij is hij niet idealistisch, maar pragmatisch en rationeel (nut); gelooft niet in mensenrechten en in een vrije wil, zijn argument is juist de niet-vrijheid van denken! Radicaal a-moreel.
- En (nog een verschil met hedendaagse opvatting): onbeperkt voor opvattingen, dus ook 'beledigen en kwetsen'? Maar beperkt voor daden!

Scheiding van filosofie/wetenschap en politiek – theologie, godsdienst en kerk.

In het Theologisch-politiek traktaat heeft Spinoza het vooral over "de vrijheid van filosoferen", oftewel van denken en spreken.

De ondertitel luidt: "bevattende een aantal uiteenzettingen, waarin wordt aangetoond dat men de vrijheid van filosoferen niet alleen kan toestaan

met behoud van de vroomheid en van de vrede in de staat, maar dat men haar niet kan opheffen zonder tevens de vrede in de staat en zelfs de vroomheid op te heffen." (3).

Argumenten voor de vrijheid van denken.

Het woord tolerantie komt bij Spinoza slechts eenmaal voor, en dan nog in de betekenis van 'lijdzaam zijn'. Soms spreekt Spinoza over de 'vrijheid van filosoferen', en hij bedoelt daarmee niet de vrijheid van het schrijven en publiceren voor beroepsfilosofen. Hij gebruikt 'filosoferen' synoniem met 'denken', zoals blijkt uit de titel van hoofdstuk 20, en spreekt nadrukkelijk over 'eenieder' en 'iedereen'.

Spinoza maakt eerst een onderscheid tussen filosofie en wetenschap aan de ene kant, waarbij de waarheid in het geding is, en godsdienst, theologie en zijn idee van een "universele ware religie", waarbij het gaat om gehoorzaamheid en vroomheid, aan de andere kant. Vervolgens wil hij laten zien dat er geen bedreiging kan uitgaan van de filosofie voor de ware religie - die niet hetzelfde is als de theologie -, noch van de religie voor de filosofie. Hij bekritiseert wel de theologen (calvinisten, contraremonstranten) die het vrije denken belemmeren, doordat zij de teksten van de Heilige Schrift geweld aandoen om het volk te onderwerpen. Hun weten is een pseudo-weten, en zij gebruiken zogenaamde religieuze argumenten om bijgeloof in stand te houden, en met hun macht over de geesten ook politieke macht te krijgen. Zij geven een bepaalde interpretatie van de godsdienst die dient als een politieke ideologie en introduceren nieuwe dogma's die ze als goddelijk laten doorgaan om hun verkeerde letterlijke uitleg te kunnen verklaren. Daardoor perverteren en usurperen zij de ware religie, en daardoor krijgen zij macht. Zij wijzen andere interpretaties af, en hebben het nodig de filosofie, het "natuurlijke licht" als on-vroom voor te stellen. Menselijke uitvindingen en verbeelding worden als goddelijke openbaring voorgesteld. Zo wordt geloof tot bijgeloof. Hierdoor ruïneren de theologen zowel de filosofie als de religie, en maken ze de vrijheid van denken onmogelijk.

Dat dit kan heeft zijn wortels in de aard van de mens zelf, in de onwetendheid, de verbeelding en de passies. Mensen kennen immers vaak niet de werkelijke oorzaken van wat gebeurt, noch van hun eigen handelen. Ook alles wat in de Schrift staat is wetenschappelijk te verklaren door het te begrijpen in de historische context, door de geschriften als menselijke documenten te zien en ze net als alles in de natuur te behandelen en er zo de werkelijke betekenis (oorsprong en aard) van bloot te leggen.

Spinoza zijn argumenten voor de vrijheid van denken zijn te onderscheiden in een filosofisch, een rationeel en een ethisch argument. Aan de laatste twee ontleent hij ook argumenten voor de grenzen aan het tolereren.

Het filosofische argument berust op de aard van de mens. Het veelvoud van meningen is simpelweg niet op te heffen omdat iedereen noodzakelijk ziet en denkt zoals hij geaard en beïnvloed is. Het is onmogelijk mensen te beletten te denken wat zij denken. Het is dus ook onmogelijk iemand het zogenaamde 'recht op' vrij denken te ontnemen, omdat het altijd in ieders vermogen blijft. Het is zelfs onmogelijk voor mensen die dat willen, om zelf anders te denken dan ze denken. Het hebben van een bepaalde mening, juist of niet, is niet te voorkomen. Ook het al of niet uiten daarvan is geen vrije keus. Wel is het mogelijk dat de staat via inspelen op het eigenbelang van de individuen hun afwegingen bij het spreken en publiceren beïnvloedt.

Het rationele argument betreft het doel van de staat, namelijk het garanderen van de veiligheid en de rust en daardoor het bevorderen van welvaart, vrijheid en geluk van de burgers. De soeverein kan uiteindelijk de macht niet behouden met verbieden en onderdrukken. Hij moet de vrijheid van spreken en publiceren toestaan (een kleiner kwaad) om niet ten onder te gaan (een groter kwaad). Onderdrukking roept onvrede en verzet op en is dus contraproductief. Tegelijk is de veiligheid en rust ook Spinoza's rationele argument voor de grens ervan, die ligt bij het handelen dat een bedreiging is voor de veiligheid van en in de staat. Het is wél toegestaan kritiek te geven op een bepaalde wet, maar niet om de wet niet in acht te nemen zolang zij van kracht is.

Spinoza heeft ook een 'ethisch' argument, met als doel een redelijk en gelukkig leven. Macht = ethiek = deugd, vergelijk gezond!

De vrijheid van denken is een deugd, een vorm van macht en van zelfrealisatie. Vergelijk dit met: 'ken u zelf!' Het natuurlijke streven naar kennis wordt gehonoreerd en dat geeft vreugde. Alleen de religieuze en politieke vrijheid van handelen kan en moet worden beperkt. Dat is immers de mogelijksvoorwaarde voor 'vrije' meningsvorming, onbelemmerd door indoctrinatie en gebrek aan informatie.

Een vergelijking met nu: de concrete vrijheid van denken, spreken en publiceren in een democratie.

Spinoza pleit dus voor de vrijheid van denken, spreken en publiceren, maar niet van alle handelen. Omdat mensen altijd verschillend zullen oordelen moet er één instantie beslissen over het handelen, net als bij verkeersregels en spelregels. De staat moet de burgers dit onderscheid tussen spreken en handelen duidelijk maken, en het redelijke ervan doen inzien. Spinoza ziet overwegend voordelen van de vrijheid van spreken en schrijven. Het verbieden zet sommigen er eerder toe aan, leidt tot verzet bij de besten die niet kunnen veinzen, en tot vleierij bij weer anderen. Van het verbod op denken en spreken profiteren bepaalde groepen, die zich daarop laten voorstaan, en daardoor anderen verbitteren. Een uitwisseling van en confrontatie met andere opvattingen ontwikkelt het zelfbegrip en het begrijpen van de wereld. De staat moet door bijvoorbeeld referenda discussiebereidheid stimuleren. De mogelijke negatieve effecten van de

vrijheid van denken en spreken moet de overheid zoveel mogelijk in de hand houden, zoals ze dat ook doet bij andere niet verboden zaken, die voor sommige mensen ongewenste effecten kunnen hebben, zoals alcoholgebruik, verkeer, en sport. Dat zijn de risico's die het leven in een samenleving met zich mee brengt.

Interessant en actueel relevant is het even stil te staan bij de opvatting van Spinoza over de vrijheid van godsdienst in een staat. Hij is er ook op religieus gebied voor alle denken en (s)preken, zelf oordelen en interpreteren volledig vrij te laten. Geen enkele religieuze overtuiging wordt daarvan uitgesloten. Maar bij kerkelijke praktijken en rituelen beslist de staat of zij vrijgelaten, dus niet gesanctioneerd worden. Het argument om bepaalde praktijken te verbieden is juist het mogelijk maken en bevorderen van de individuele vrijheid van denken. Hier komt de dubbele betekenis van 'vrijheid van godsdienst' in beeld. Die kwam ik ook tegen in het artikel over 'Broeder Spinoza' in een recent nummer van het tijdschrift 'Ken u zelve'. De vrijheid om te praktiseren kan worden ingeperkt, om mensen te vrijwaren van godsdienstige beïnvloeding.

Spinoza's opvatting komt neer op een volledige tolerantie van woorden, maar een beperkte tolerantie van daden. Maar Spinoza heeft ook oog voor taaluitingen die niet onder de vrijheid van spreken vallen. Hij is daarin een voorloper van de twintigste eeuwse Angelsaksische taalfilosofie, die over 'taalhandelingen' sprak. Spinoza rekent daar opvattingen onder die in feite een daad, een contractbreuk bijvoorbeeld, inhouden. Ook woorden geuit met list, met bewust gebruik van valse argumenten, met boos opzet en gesproken uit woede en haat vallen daar onder. [19] Het gaat dus niet om de inhoud, maar om de manier waarop en het motief van het spreken.

Spinoza is pragmatisch.

Spinoza gebruikt Amsterdam als voorbeeld en opmerkelijk is dat hij daarbij wijst op het economische belang van tolerantie. Dat is een argument dat in onze tijd zelden wordt gebruikt. Richard Florida, econoom en adviseur van onder andere de gemeenten Amsterdam en Arnhem, heeft aangetoond dat in de VS steden met de meeste tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit en nationaliteit, het meeste talent en daardoor de meeste innoverende bedrijven aantrekken. [20] In Nederland pleit de expert op het gebied van interculturele communicatie, David Pinto, in een Joods orthodox gezin op het Marokkaanse platteland opgegroeid, en momenteel hoogleraar in Nederland en Israël, al jarenlang voor meer nuchterheid en participatie- in plaats van integriteitsbeleid. [21] In een recent boek over tolerantie in het vroeg moderne Europa waarin net als bij Jonathan Israel de Hollandse Republiek een prominente plaats inneemt, relativeert Kaplan daarentegen het belang van tolerantie-ideologieën. [22] De tolerantie in de zeventiende eeuw stond volgens hem ver af van wat daar nu onder wordt verstaan, maar had de vroegmoderne gelovigen juist veel te bieden. Ze konden als groep geloven in hun eigen gelijk en in vrede functioneren in de samenleving, zonder hun ideeën te

hoeven opgeven, zoals veel deelnemers aan het integratiedebat in Nederland als een voorwaarde lijken te zien. Het belang van Spinoza's opvattingen over tolerantie wordt hier niet minder door. Integendeel, hij ondersteunt dit standpunt, getuige het volgende citaat, waarmee hij zijn *Theologisch-politiek traktaat* zo goed als afsluit. [23]

Spinoza schrijft dat Amsterdam het bewijs ervan is dat

'...uit deze vrijheid geen ongemakken kunnen voortkomen die niet door het enkele gezag van de hoogste overheid kunnen worden vermeden, en dat de mensen uitsluitend door dit gezag gemakkelijk ervan weerhouden kunnen worden om elkaar schade te berokkenen, ook al denkt de een duidelijk het tegenovergestelde van wat de ander denkt...'

Amsterdam is een voorbeeld van de sterke groei en de welvaart, omdat daar

'...immers alle mogelijke mensen van iedere natie en geloofsrichting met de grootste eendracht samen leven; als ze iemand hun goed willen toevertrouwen, zorgen ze slechts gewaar te worden of hij rijk is of arm en of hij te goeder trouw of met bedrog zaken pleegt te doen; godsdienst of geloof kunnen hun verder niets schelen, omdat die voor de rechter bij zijn toewijzing of afwijzing in een rechtsgeding niets helpen. En geen enkel geloof is zo gehaat, dat zijn aanhangers niet onder de bescherming staan van het openbaar gezag der magistraten, mits ze niemand schade berokkenen, een ieder het zijn geven en eerzaam leven.'

Conclusie.

Het strikte onderscheid dat Spinoza maakt tussen vrijheid van denken, spreken, schrijven (en tekenen, schilderen, filmen, ...) versus handelen, met inbegrip van zijn aanbevelingen voor de beperkingen aan 'taalhandelingen', zou in de huidige discussies verhelderend kunnen werken.

Daarnaast zou het nuttig zijn om de zeventiende eeuwse koopmansgeest weer in ere te herstellen ten koste van de dominee. Dat betekent minder aandacht voor tolerantie als een zogenaamde deugd waar men zich onterecht op laat voorstaan. Onterecht, want tolereren van een kwaad is geen deugd en het motief daarvoor is bovendien altijd eigenbelang, of het nu uit angst is, om een groter kwaad te vermijden of om een groter goed (diversiteit) voor zichzelf te bereiken. Meer inzetten op werkelijke participatie en minder praten over integratie zou ook effectiever kunnen zijn om maatschappelijke problemen op te lossen en te voorkomen. Het begin van dit jaar verschenen manifest 'Benoemen en bouwen' van een aantal witte min of meer bekende Nederlanders is een voorbeeld. [24] Het staat bol van abstracte begrippen en goede bedoelingen, zonder aan te geven wat die woorden betekenen en wat men concreet wel of niet wil. Respect, tolerantie, elkaar niet kwetsen, luisteren en in gesprek gaan, wie is daar tegen? Vrijheid van meningsuiting misbruiken om te kwetsen, en

niet het recht om te kwetsen, maar ook niet het recht om niet gekwetst te worden, waar gaat dit over? Een beetje meer nuchterheid, noem het onverschilligheid, alleen voor woorden, onder de noemer van 'schelden doet geen pijn' zou bijdragen aan wat minder lange tenen voor 'beledigen' en 'kwetsen', en wel gepaard aan meer moed om bepaalde 'taalhandelingen' en praktijken niet te tolereren.

Als er nog tijd is: De vraag naar de mogelijkheid van een 'deugdzame atheïst'? (uit de flyer)

Spinoza's wijze mens is juist geen gevaar voor anderen:

- zie boven, vanwege de praktische redenen voor het uitvaardigen van strenge maatregelen door de staat, waarvan het doel de veiligheid is omdat alleen dan vrijheid een kans maakt. Uiteindelijk is het doel van de staat: de vrijheid!
- Het is een ongefundeerde veronderstelling dat normen iemand tegenhouden en dat geen normen hebben per definitie tot ongewenst gedrag leidt; innerlijke waarden geven het handelen meer oriëntatie dan (als extern en dwang ervaren) normen.
- Het belang van macht bij Spinoza, dus juist ingrijpen en sancties (juist meer en eerder mogelijk zonder de aanname van een vrije wil en eigen verantwoordelijkheid) = naturalisme ook t.a.v. mens en menselijk gedrag!
- Het koppelingsbeginsel van eigen belang aan algemeen belang. De wijze ziet in dat zijn eigenbelang het meest gerealiseerd is in het algemeen belang.

Humanisme of anti-humanisme? Het is maar wat je onder een 'mens' verstaat. Vergelijk dit met: is Spinoza een atheïst of niet? Het is maar net wat je onder 'God' verstaat!

Eventueel nog: Joodse mystiek? En Vrijmetselarij?

Noten:

- 1) Difference and dissent. Theories of Toleration in Medieval and Early Modern Europe. Ed. C.J. Nederman & J.C. Laursen. Rowman & Littlefield Publishers, Inc. Lanham, Boulder, New York, London, 1996.
- 2) Jonathan Israel, Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750. Oxford University Press, 2001.
- 3) Spinoza, Theologisch-politiek traktaat. Inleiding, vertaling en aantekeningen van F. Akkerman, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1997.

[19] TTP, p. 429.

[20] Florida, R. The rise of the creative class. New York, 2002.

[21] Pinto, D. en Ree, A.J. van. Samen verder. Ontwikkeling van Participatiebeleid. Achtergrondinformatie. Houten/Diegem, 1998.

[22] Kaplan, Benjamin J., *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Harvard University Press, 2007.

[23] TPT, Hoofdstuk 20, p. 434.

[24] Trouw, 02-01-2008

Miriam van Reijen (Breda, 1946) is afgestudeerd in de sociale filosofie en ethiek (Nijmegen, 1974), en in de cultuur- en godsdienstsociologie (Nijmegen, 1983). Van 1973 -1985 was zij o.a. wetenschappelijk medewerker filosofie aan de medische faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen, en docent aan diverse beroepsopleidingen voor maatschappelijk werkers en architecten. Momenteel is zij werkzaam als docent filosofie en ethiek aan de Academie voor Sociale Studies van Avans Hogeschool, Breda. Daarnaast houdt zij zich de laatste jaren intensief bezig met Spinoza; in het bijzonder zijn theorie over de passies en zijn politieke filosofie, waarover zij een proefschrift schrijft. Zij is voorzitter van de Vereniging voor Filosofie Onderwijs (VFO) en bestuurslid van de Vereniging Het Spinozahuis.

Publicaties: o.a.

- *Filosofie en hulpverlening I (Wijsgerige kernbegrippen)*, Uitg. Nelissen B.V., Soest, 1984; (7e druk 2003)
- *Filosoferen over emoties*, Reeks Sociale Wetenschappen, Uitg. Nelissen, B.V., Soest. 1995, ISBN 90 244 09802, (4e druk 2003)
- *Spinoza: dat iedereen kan denken wat hij wil en kan zeggen wat hij denkt*. In: *Grenzen aan tolerantie*. (red. W. Derkse), Damon, Budel, 2004.
- *Emoties. Van stoïcijnse apatheia tot heftige liefde*. (red.) Uitg. Klement, Kampen (NL)/ Pelckmans, Kapellen, (Be) okt. 2005.
- *Spinoza: De geest is gewillig maar het vlees is sterk*. Uitg. Klement, Kampen (NL)/Pelckmans, Kapellen (BE), maart 2008.

Miriam van Reijen

Mauritssingel 10, 4811 CR, Breda; tel. 076/5212523 (pr)

werk: Avans Hogeschool, 076-5238559

e-mail: mt.vanreijen@avans.nl   www.wijsgeer.nl/filosofisch_cafe

Vereniging Het Spinozahuis: www.spinozahuis.nl

Informatie over Spinoza, uitgaven van zijn werken, te bestellen publicaties, lidmaatschap en het museum Spinozahuis in Rijnsburg.

Het laatste wordt momenteel gerestaureerd en gerenoveerd als een educatief museum.